

УДК: 811.161.2'367.4+811.161.2'367.5

СЕМАНТИЧНІ ЄДНОСТІ В РЕЧЕННЄВОМУ КОНТЕКСТІ

Поглиблене вивчення повнозначного слова в сучасних граматичних студіях успішно поєднує найважливіші напрями й підходи: семантичний і граматичний у їхній нерозривності. Граматичний компонент у слові розглядають як такий, що не нашаровується на нього, не виводиться на рівні мовних абстракцій, а постає його невід'ємною категорійною сутністю.

У сучасних підходах до поглибленого вивчення категорійних явищ у граматиці повнозначному слову відведена провідна роль [2; 3; 5; 8]. Граматичні дефініції як категорійні узагальнення постають у вигляді абстрактних металінгвістичних постулатів для поглибленого вивчення й опису складної системи мовних реальностей як у лексичному, так і в граматичному планах [6].

У категорійний синтаксис як вершинний рівень граматичних підсистем входять повнозначні слова з їхньою головною домінантою – здатністю сполучатися одне з одним через наявність у них внутрішніх складових (сем), здатних певним чином реалізуватися в межах самого слова чи в його сполучувальних можливостях із іншими словами для номінації відповідних денотатів. Отже, саме у сполучуваності повнозначні слова виконують їхню основну номінативну функцію – називання денотатів об'єктивної дійсності [5].

У цьому плані повнозначні слова розглядають як мовні одиниці з властивими їм ознаками номінувати і в такий спосіб відтворювати лінгвальну природу основних синтаксичних категорій та одиниць через їхню сполучуваність. Проблема сполучуваності повнозначних слів як передумова утворення словосполучень та різного роду семантичних єдностей з їхнім наступним транспонуванням у речення – одна з ключових не лише у граматиці, а й у теорії мови загалом.

Сучасні лінгвісти особливо акцентують на взаємодії семантики слова і його сполучувальних властивостей. Лексико-семантичну типологію повнозначних слів (зокрема дієслів, іменників, прикметників) нерідко пов'язують із синтаксичними властивостями, які виявляються в сполучуваності з іншими словоформами [4, с. 130]. Сполучуваність повнозначних слів стала об'єктом спеціальних досліджень, пов'язаних із проблемами інтерпретації граматичних (синтаксичних) категорій [7].

Дослідники не лише торкаються проблем теорії синтаксичної сполучуваності, але й на основі цієї теорії по-новому підходять до з'ясування конкретних питань граматики української мови.

Мета статті – визначити різновиди семантичних єдностей повнозначних слів, описати способи реченневих реалізацій семантичних єдностей.

Предмет дослідження – семантичні єдності повнозначних слів.

Об'єкт дослідження – повнозначне слово (синсемантичної семантики), сполучувальні можливості повнозначних слів, номінативна функція повнозначних слів.

Наукова коректність терміну «семантична єдність повнозначних слів» полягає в тому, що він номінує поняття «підрядне словосполучення», утворене синсемантичним словом в ролі опорного, на відміну від невластивих словосполучень, у яких слова поєднуються слабким підрядним зв'язком. Терміни «семантична єдність» і «власне-словосполучення» не є синонімічними, оскільки частину власне-словосполучень утворюють прислівні факультативні елементи. Семантична єдність повнозначних слів ґрунтується виключно на сильних підрядних зв'язках між словами і є основою утворення прислівних обов'язкових компонентів речення.

Розмежовуємо такі типи семантичних єдностей повнозначних слів:
а) семантичні єдності, утворені на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що включає до свого складу інше повнозначне слово за допомогою сильного підрядного зв'язку (керування чи прилягання). Така семантична єдність за структурою дорівнює підрядному словосполученню з синсемантичним словом

у ролі опорного: *розмежовувати поняття, довідатися про новину, видалення пухлини, прохання не плакати, старший за брата, достойний нагороди;*

б) семантичні єдності, утворені на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що включає до свого складу дві залежні словоформи, приєднані за допомогою сильних підрядних зв'язків. Така семантична єдність за структурою відрізняється від словосполучення. Синсемантичне слово в такій семантичній єдності утворює дві сильні позиції, що їх заміщують два прислівні обов'язкові компоненти: *дати пораду другові, повести коня на пасовисько, налагодити співпрацю з заводом, подати відвідувачам меню.*

Отже, синсемантичні слова вступають із іншими залежними від них повнозначними словами в поєднання (єдності), зумовлені семантичним потенціалом перших. Такі структури дослідники кваліфікують по-різному, визнаючи в кожному випадку їхню граматичну (синтаксичну), як і семантичну своєрідність. Беручи до уваги різноструктурність моделей та враховуючи найголовнішу ознаку – обов'язковість входження елементів таких поєднань у єдине смислово-граматичне ціле, ми об'єднуємо такі структури, називаючи їх семантичною єдністю повнозначних слів. Наперед зауважуємо, в семантичній єдності, як і в підрядному словосполученні, кожне повнозначне слово має здатність утворювати окремий компонент формально-синтаксичної структури речення (крім інформативно недостатніх слів).

Поняття «семантична єдність» якоюсь мірою співвідносне з поняттям «максимальне словосполучення» [1, с. 113-114]. О.С. Мельничук з приводу членування структури речення на одиниці нижчого рівня (словосполучення) наголошує: «Розгляд функціонування словосполучень у реченнях, тобто аналіз конкретних словосполучень різних ступенів членування доцільніше починати не з простих двочленних, а з максимальних словосполучень» [1, с. 111]. І далі: «Конкретна синтаксична функція словосполучень усіх нижчих ступенів членування, безперечно, залежить від власної внутрішньо-синтаксичної структури їх формальних типів, але разом з тим вона визначається й загальною

синтаксичною структурою цілого речення, тобто фактично внутрішньо-синтаксичною структурою максимального словосполучення» [1, с. 112].

Зручність поняття «семантична єдність» полягає в тому, що цей термін охоплює всі можливі сполучення повнозначних слів, об'єднаних сильними підрядними зв'язками в єдине ціле через наявність у повнозначних слів ознак синсемантизму: *допомагати людям, реформувати економіку, багатство синонімів, гідний нагороди, таїна слова, ріка мудрості, допомога малозабезпеченим, сприяти консолідації суспільства, розгляд функціонування словосполучень, розвиток системи підготовки кадрів, засоби вираження думки, передати думки співрозмовникові, пропонувати зборам прийняти рішення* і т.д.

Центральне місце в семантичних єдностях відведено власне синтаксичним підрядним словосполученням двохелементної будови з опорним синсемантичним словом, яке в структурі речення, розкладаючись на окремі формально-синтаксичні компоненти, може входити в різні семантичні єдності.

Семантичні єдності, утворені на базі синсемантичного слова в ролі опорного, що включає до свого складу одну чи дві залежні синсемантичні словоформи, приєднані за допомогою сильного підрядного зв'язку (сильних підрядних зв'язків), які, у свою чергу, вступають у семантичні єдності з наступними (залежними від них) словоформами, утворюють ланцюгові ряди обов'язкових залежностей. Така семантична єдність може являти собою кілька семантичних єдностей, що за структурою є підрядними словосполученнями. Кожне синсемантичне слово в такій семантичній єдності утворює сильні позиції, що їх заміщують прислівні обов'язкові компоненти в структурі речення: *ГраMATика оперує науковими абстракціями, що відображають узагальнені лінгвістичні сутності її семантики* (М. Плющ) – *відображають (що?) сутності – сутності (чого?) семантики – семантики (чиєї?) її*.

За будовою семантичні єдності поділяємо на єдності: звуженої й розширеної структури.

Семантичними єдностями звуженої структури вважаємо такі єдності повнозначних слів (разом із неповнозначними), у складі яких є синсемантичне

слово, яке об'єднує обов'язково залежні від нього інші повнозначні автосемантичні слова. Такі семантичні єдності характеризує ознака – закритість: *виконати роботу, потурбуватись про здоров'я, прижитися в селі, добитися успіху, відсвяткувати ювілей, доглянути хворого, виорати ниву, повідати про наболіле, коштувати дорого, продавати по дешевій ціні, стебло жита, оренда на пільгових умовах, проводити відпустку дома, порівнювати сучасне з минулим, нагадувати людині про добро, попит на квартири, представляти Україну на конкурсі*. Семантичними єдностями розширеної структури вважаємо такі єдності, до складу яких входить кілька синсемантичних слів, що послідовно відкривають сильні позиції для залежних від них словоформ: *обіцяти відремонтувати квартиру, чекати підсумків голосування, створювати киянам (комфортні) умови користування маршрутками, тренувати команду зірок української естради, вміти скористатися перемогою, небезпека втратити надію на одужання*. У семантичну єдність розширеної структури (наприклад, *можливість перевіряти дію електроколектора*), утворену синсемантичним іменником *можливість*, входять семантичні єдності *можливість перевіряти, перевіряти дію, дію електроколектора*. Кількість і будову кожної з семантичних єдностей визначає синсемантичне слово. Стрижневе синсемантичне слово в такій семантичній єдності об'єднує усю структуру. До складу семантичної єдності розширеної структури входить кілька семантичних єдностей, кожна з яких, крім останньої, носить відкритий характер: *можливість перевіряти дію електроколектора - можливість* (синсемантичний іменник) *перевіряти* (синсемантичне дієслово) *дію* (синсемантичний іменник) *електроколектора* (автосемантичний іменник).

Структуру семантичних єдностей завжди завершує повнозначне автосемантичне слово: *захід сонця, розуміння ситуації, вилікувати хворобу, згряг птахів, купа мотлоху, розмова птахів, світло ліхтарів, мрія дитинства, звернення громадян до суду, винен у злочині, нагадувати людині про правила поведінки, дарувати радість дітям, бачити когось у майбутньому, могли*

прожити без води, чути мелодії рідного дому, багатство форм, опорядження криниць і т.д.

З-поміж усіх семантичних єдностей виділяються такі структури, які виявляють здатність граматикуватися (утворювати граматикувані семантичні єдності). Грама т и к а л і з о в а н и м и семантичними єдностями вважаємо структури, утворені синсемантичними (інформативно недостатніми – за термінологією Н.Л. Іваницької) словами, які разом із залежними від них словоформами утворюють формально-синтаксичний компонент аналітичної будови: *бути в настрої, вміти перемагати, перестати палити*. У відмежуванні граматикуваних семантичних єдностей від єдностей, що у формально-синтаксичній структурі речення членуються на окремі синтаксичні компоненти, головну роль відіграє методичний прийом елімінування повнозначного синсемантичного слова.

Семантичні єдності в реченнєвому контексті реалізуються по-різному. Все ж у будь-якому випадку вони не втрачають своєї основної лінгвальної природи – бути утвореними опорним словом транспонованого в реченнєву структуру словосполучення з сильними позиціями для заповнення їх обов'язковими прислівними компонентами.

Можна виділити такі способи реченнєвих реалізацій семантичних єдностей:

– типова (інваріантна) реалізація, що передбачає транспонування в речення семантичної єдності, утвореної на рівні словосполучення чи семантичної єдності з усіма словесно заповненими сильними позиціями в ієрархізованій системі підпорядкувань: *От і все. Поховали старезного діда* (В. Симоненко) – *поховали кого? поховали діда; Кушнір злякано глянув на Мар'яну* (Г. Косинка) – *глянув на кого? глянув на Мар'яну; Всіх зацікавила новина, що її сказав Кушнір* (Г. Косинка) – *зацікавила кого? зацікавила всіх; сказав що? сказав новину (її);*

– часткова реалізація, що зводиться до транспонування в речення семантичної єдності з частиною словесно заповнених валентних позицій,

наєвних в ієрархізованій системі підпорядкувань: *Слова в мові не хочуть бути садинокими і тому сполучаються у реченнях для якнайточнішого втілення думок* (І. Вихованець) – Пор.: *втілення чоґо? у що?*;

– неповна реалізація, що полягає в транспонуванні в речення семантичних єдностей зі словесно не заповненими валентними позиціями в реченнях неповної структури: *Узяв він її матеріали, що здобув у редколегіях, та й поніс на експертизу* (О. Донченко) – *поніс що? (матеріали)*; *Як почав коваль кувати, то скував таку булаву, що насилу з кузні винесли* (Нар. казки) – *винесли що? (булаву)*. Неповні реалізації типових семантичних єдностей нерідко спричиняють явища внутрішньоконпонентного перерозподілу в плані обов'язковості / факультативності: *Відмінок в його інваріантному значенні функціонує так, а не інакше, виступає в одних контекстах, і не виступає в інших, має певні часткові значення, і не має інших* (М. Плющ) – у семантичних єдностях закритої структури *виступає в контекстах, не виступає...* утворюється придієслівний прийменниково-іменниковий компонент у місцевому відмінку *в контекстах*. Атрибутивні поширювачі *одних, інших* первинно є факультативні. У структурі речення з пропущеним обов'язковим придієслівним компонентом *контекстах (не виступає в інших)* займенниковий атрибутивний компонент отримує статус контекстуальної обов'язковості. Те ж саме: *має (певні часові) значення, не має інших* (мається на увазі *не має інших часових значень*) – контекстуальну обов'язковість отримують компоненти *інших часових*.

Отже, існує два типи семантичних єдностей, які за своєю структурою дорівнюють та відрізняються від підрядного словосполучення; за будовою семантичні єдності поділяються на семантичні єдності звуженої та розширеної структури. Для семантичних єдностей характерна типова, часткова, неповна реченнева реалізація.

Перспектива дослідження полягає у подальшому вивченні семантичних єдностей, утворених повнозначними словами різних частин мови. Такий аналіз

сприятиме поглибленню вчення про сполучуваність повнозначних слів та їхні номінативні функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
2. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Гуйванюк Н. В. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
3. Золотова Г. А. О возможностях грамматической науки / Г.А. Золотова // Вопросы языкознания. – 2006. – № 4. – С. 6-13.
4. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови. Формально-граматична структура простого речення. Ч. 1 / Іваницька Н. Л. – Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, 1999. – 155 с.
5. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат : [посібник для аспірантів, магістрантів, науковців-філологів] / Іваницька Н. Л. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2007. – 82 с.
6. Іваницька Н. Л. Сучасні теорії категорійної граматики в лінгводидактиці: [науково-методичний посібник] / Іваницька Н. Л. – Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2009. – 208 с.
7. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке / Малащенко В. П. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1978. – С.51-61.
8. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у структурі словосполучення та речення / Степаненко М. І – К., 1997. – 216 с.

Стаття присвячена розгляду семантичних єдностей, описано різні типи семантичних єдностей, а також представлено типи реченнєвої реалізації семантичних єдностей.

Ключові слова: сполучуваність слів, семантична єдність, підрядне словосполучення, види семантичних єдностей, реченнєва реалізація.

The article is devoted to semantic unities, the different types of semantic unities are described. The types of sentence realization of semantic unities are shown also. Keywords: compatibility of words, semantic unity, inferior combination of words, types of semantic unities, sentence realization.